

1 Hedendaags individualisme

De fijnste haarworteltjes van het westerse individualisme beginnen misschien ergens bij de vrije burger van de Griekse stadstaat. Vrije burgers waren er overigens niet zoveel, want tegenover elke vrije burger stond een flink aantal niet-vrije vrouwen, boeren en slaven. Van de drie klassieke groten, Socrates, Plato en Aristoteles, is Socrates nog wel het meest te beschouwen als een *founding father* van het individualisme, meer nog dan Plato, die immers een politieke theorie op zijn naam heeft staan waar van onderlinge gelijkheid geen sprake is, en zeker meer dan Aristoteles, die de mens in de eerste plaats als een sociaal wezen zag. Toch meent Aristoteles ook dat elke vrije burger binnen de gemeenschap zijn mogelijkheden moet kunnen ontwikkelen. Hij is dus een voorstander van de vrije ontplooiing van het individu. Bij Plato is er veel sympathie te vinden voor de eenling, in de menselijke ziel immers bevindt zich een goddelijke vonk die hem met de eeuwige waarheid van het Goede verbindt. Hij heeft een afkeer van de massa en bewondert de enkeling die de weg van het Ware, Schone en Goede volgt.

Dat brengt ons bij Socrates. Want in spiritueel opzicht is deze figuur met zijn dwarse, wat anarchistische manier van optreden (hoewel hij het staatsgezag trouw blijft), zijn pleidooi voor zelfstandig denken en zijn voortdurende oproep tot zelfkennis het prototype van de bevlogen individualist. Vanwege zijn gedrag zullen de autoriteiten hem ter dood la-

ten brengen. Op de dag van zijn executie houdt Socrates nog een inspirerende beschouwing over de onsterfelijkheid van de ziel. In zijn dagen was het helemaal niet vanzelfsprekend dat de ziel als onsterfelijk werd gezien. Onsterfelijk werd je door roem, dus in de nagedachtenis van de gemeenschap. De ‘psyché’ was adem, dat beetje adem dat bij een stervende voor een laatste zucht zorgt waarna het gebeurd is. Socrates maakt van die laatste zucht de kern van de mens. De ziel is ons eeuwige, ware zelf. Zorg goed voor je ziel, zegt hij ten slotte tegen zijn vrienden, want die is het belangrijkste wat je hebt. En goedghumeurd gaat hij zijn dood tegemoet.

Of het Socrates was die in de onsterfelijkheid van de ziel geloofde of dat Plato de idee er later heeft ingebracht, is nu niet meer na te gaan. Maar de metaforische kracht van de idee heeft zijn uitwerking gehad. We spreken nog steeds graag over de ziel als de kern van ons wezen. Dat bedoel je in elk geval wanneer je zegt dat iets je in je ziel heeft geraakt. Letterlijk heeft de platonische theorie over de onsterfelijkheid doorgewerkt in het christendom, maar overdrachtelijk ook in het hedendaagse humanisme. Wat indruk maakt in het verhaal van Socrates is dat hij als eenling zonder noemenswaardige macht tegenover de collectiviteit komt te staan. Deze brengt hem weliswaar ter dood, maar op basis van een leugen, een onrechtvaardigheid. Het gelijk ligt bij het zelfstandig denkende en handelende individu Socrates. Hij is daarmee in zijn eentje superieur aan de massa. (Het verhaal zou in het christendom een echo vinden in de executie van Jezus van Nazareth.⁷⁾

Ziel heet tegenwoordig ‘identiteit’ of ‘zelf’ of ‘ware ik’. Het woord ‘individu’ betekent ‘dat wat niet meer gedeeld kan worden’, er wordt een eenheid mee aangeduid, en zo zit dus ook in deze woordbetekenis een notie van identiteit: het individu is een eenheid die samenvalt met zichzelf. De kern van het individu is zijn eigen, onvervreembare zelf, zijn

harde kern of zijn ware ik. De notie van een diepe, authentieke oorsprong heeft het westerse individualisme meegekregen van Socrates en Plato (en via de laatste misschien ook van meer oosterse zienswijzen), ze komt terug in de Romantiek wanneer Jean-Jacques Rousseau het ware zelf van de mens in zijn innerlijke eenzaamheid, waar hij de natuur toebehoort, zal plaatsen.

Tegenwoordig is over het begrip ‘identiteit’ al bijna twee eeuwen een felle discussie gaande. In de moderne wetenschap is de gedachte dat de mens een zelfstandig handelend, vrij beslissend wezen zou zijn in elk geval hevig onder vuur komen te liggen. Toch is de strijdvraag bij lange na nog niet beslist. En helemaal los van deze kwestie staat de opvatting dat individualisme meer een ideaal is dan een objectieve werkelijkheid, meer een waarde dan een feit.

De geschiedenis van het individualisme is vanaf de Oudheid een bochtige weg gegaan. In een bepaalde opvatting bestond het niet eens voor het begin van onze jaartelling, omdat loyaliteit aan de groep, de stad en de stam in de Oudheid nog te sterk zou zijn geweest. Veel hangt af van hoe je het begrip wilt definiëren. Het is van zichzelf al niet zo eenduidig, zoals ik net opmerkte. Enerzijds heeft het begrip een sterk morele en spirituele betekenis, anderzijds is het ook de benaming voor een sociologisch verschijnsel dat we pas zien optreden als de welvaart toeneemt: mensen kunnen zich dan losmaken uit de oude verbanden om te streven naar hun eigen vervulling van het geluk, wat zij daar ook onder mogen verstaan. Daarin is het verbonden met het liberalisme, dat in de zeventiende eeuw vorm krijgt en dat de vrijheid van elk afzonderlijk mens als uitgangspunt van denken en handelen heeft gekozen. In die hoedanigheid heeft het de laatste eeuwen vooral economisch vorm gekregen. Maar in de spirituele betekenis bestaat het al veel langer. Socrates geeft een heel

vroege variant te zien, maar ook Augustinus, de filosoof-keizer Marcus Aurelius, de filosofen van de Stoa en vroege humanisten uit de late Middeleeuwen stelden het innerlijk van de individuele mens voorop, misschien nog niet zo uitgesproken en zelfbewust als latere liberale denkers dat zouden doen, maar toch opmerkelijk genoeg.

Individualisme wil ik definiëren als de levenshouding die de gemeenschap niet als doel ziet, maar als middel ten behoeve van de enkeling. Die omschrijving heeft het voordeel dat het niet alleen om een louter filosofisch standpunt of weloverwogen levensbeschouwing hoeft te gaan, maar ook om een mentaliteit die het gevolg is van sociaaleconomische en culturele ontwikkelingen. De formulering ‘ten behoeve van’ laat ruimte voor een niet-materiële meer spirituele invulling, maar het is tegelijk duidelijk dat de gemeenschap in die opvatting er voor de individuele mens is en niet omgekeerd. In de ethiek van Kant staat het individuele plichtsgevoel centraal; de universele wet (‘de categorische imperatief’) wordt vaak op de volgende manier omschreven: handel zo dat de ander nooit middel is maar doel. Het mensbeeld van Kant zou daarmee buiten mijn definitie van individualisme kunnen vallen, maar dat is niet het geval omdat de universele strekking van wat juist handelen is persoonlijk gevoeld wordt door het rationele individu, ze wordt hem niet van hogerhand opgelegd maar is een vrije keuze. Tegelijk is het ook mogelijk om een volledig egoïstische invulling te geven aan deze definitie.

Het losweken van de enkele mens uit de collectiviteit van de stam of de familie is geleidelijk gegaan. Het vroege christendom, waar bekering een persoonlijke keuze was en het risico van vervolging groot, heeft het individualisme zeker ook bevorderd omdat hier persoonlijke keuzes met grote consequenties gemaakt moesten worden. De Kerk van Rome zal later, wanneer ze eenmaal een officieel instituut is geworden,

de collectiviteit weer vooropstellen. Dat is hoe Carry van Bruggen, die een klassiek essay schreef over het individualisme, het ziet.⁸ De Renaissance ontdekt het individu opnieuw, en nu in een vernieuwde context van humanisme en ondernemingszin, wanneer na de Middeleeuwen de Kerk haar gezag begint te verliezen en de burgerij opkomt. Het protestantisme plaatst in geestelijke zin de mens als eenling rechtstreeks tegenover God, hij wordt persoonlijk door God aangesproken – er zitten geen bemiddelende autoriteiten meer tussen hem en de Allerhoogste. De uitvinding van de boekdrukkunst heeft de Bijbel voorts direct beschikbaar gemaakt voor mensen die zelf willen weten wat God te zeggen heeft.⁹ Deze factoren zijn alle vroege culturele wortels van het hedendaagse individualisme.¹⁰ De moderne vorm komt in de zeventiende en achttiende eeuw, wanneer Verlichting en Romantiek het autonome en authentieke individu ontdekken. De Verlichting van Descartes en Kant legt de nadruk op het zelfstandig denkende rationele wezen dat elk mens is. De Romantiek van Rousseau, Schelling en Herder zien in de eenling de bron van de diepste waarheid, in de kern van zijn ziel is hij verbonden met de natuur.

Eigenlijk kunnen wij het ons niet anders meer voorstellen dan dat de individuele mens begin- en eindpunt is van de moderne samenleving. Gezondheidszorg, onderwijs, politiek, kunst, economie, recht, alles heeft het individu als kleinste rekeenheid. Tussen de sociaaldemocratie en het liberalisme is wat dat betreft weinig verschil. De grondwet formuleert de rechten van de individuele burger. De politieke samenleving is sinds de achttiende eeuw gebaseerd op het idee van een contract tussen burgers en machthebbers: jullie machthebbers krijgen onze medewerking als daarmee onze individuele rechten zijn gewaarborgd. Dat uitgangspunt is terug te vinden bij belangrijke politieke filosofen als John Locke (1632-1704), Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) en Thomas Hobbes

(1588-1679). Net als bij de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens is in dit contract dus niet de groep (etnisch, religieus of sociaal) uitgangspunt maar het individu. ‘Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld,’ luidt artikel 1 van de grondwet.

Kunst, wetenschap en filosofie hebben vanaf de Verlichting de uniciteit van het individu systematisch benadrukt; de mens moest bevrijd worden uit de ketenen van Kerk, bijgeloof en feodale horigheid. Het klassieke liberalisme van John Locke en anderen ziet de mens als een vrij wezen. Zijn vrijheid heeft alleen de vrijheid van de ander tot grens. Immanuel Kant (1724-1802) benadrukte vooral de morele en intellectuele mondigheid van de persoon. Zo komt de nadruk in de loop van de eeuwen steeds meer te liggen op de autonome positie van de eenling. De universele rechten van de mens zijn daar een uitvloeisel van. Elk mens heeft recht op vrije ontplooiing, vrije meningsuiting, integriteit van het lichaam, enzovoorts.

Parallel aan deze ideële vorm van individualisme loopt de opkomst van het moderne kapitalisme. Ook dat ontwikkelt zich tijdens de Verlichting en is gebouwd op de veronderstelling dat het egoïsme van het vrije individu de motor van de vooruitgang is. Omdat het hemd nu eenmaal nader is dan de rok, zal de mens zijn creativiteit en werklust vooral inzetten ten behoeve van zichzelf. Anderen zullen daarvan profiteren, omdat de bedrijvigheid van de een werkgelegenheid voor de ander oplevert, zo is de redenering. De extreme variant van dit fundamentalistische egoïsme is te vinden bij de Russisch-Amerikaanse schrijfster en filosofe Ayn Rand (1905-1982), die vele prominente volgelingen heeft gevonden binnen het neoliberalisme. (Zie ook het hoofdstuk over Henry Thoreau.)

Het individualisme heeft vele gezichten en die zijn niet alle even heroïsch. Bijna wekelijks is het wel ergens raak. Dan is het treinverkeer in de Randstad ontregeld vanwege ‘een botsing met een persoon’, zoals dat eufemistisch heet. In Nederland vinden jaarlijks zo’n tweehonderd van dit soort lugubere zelfdodingen plaats. De volgende herinnering staat mij nog scherp in het geheugen. Locatie: station Rijswijk, ergens aan het begin van de nieuwe eeuw. Ik zat daar om een uur of half vier te wachten op de sprinter naar Rotterdam. De spits was nog niet begonnen, maar het werd toch al aardig druk. Ambtenaren van het Europese merkenbureau vertrekken vaak vroeg in de richting van Brussel, andere ambtenaren nemen de trein naar de ministeries in Den Haag. Rijswijk heeft een ondergronds station. Er stoppen alleen lokale treinen. Door gaande treinen laten hun komst al even van tevoren horen met een zuigend en suizend gedreun, als een orkaan in aankomst, en denderen dan langs de perrons. Naast mij zat een wat groezelig geklede man van onbestemde leeftijd, op wie ik verder niet lette. Bij de nadering van de intercity naar Amsterdam sprong hij plotseling op en fladderde in zijn lange jas de aanstormende trein tegemoet. De zelfmoordenaar had de afstanden echter verkeerd geschat; de trein passeerde bovendien aan het tegenoverliggende perron; hij sprong nog wel op de rails maar struikelde en slaagde er niet in het andere spoor te bereiken, waar op dat moment de intercity voorbijraasde. De ontzetting onder de wachtende reizigers was groot, maar niemand kwam in actie. Of ik zelf iets naar die man geroepen heb, weet ik achteraf niet meer. Ik geloof het wel, maar misschien was ik ook te verbouwereerd.

De man klauterde het perron op en kwam weer naast me zitten. Op dat moment begreep ik het niet meer. Achteraf heb ik gedacht: het zou ook kunnen zijn dat ik het niet wilde begrijpen. Ik had het hem kunnen vragen: ‘Was u werkelijk van plan voor de trein te springen?’ maar dat deed ik niet. Ik

deed mijn best de zaak zo normaal mogelijk voor te stellen. Misschien had hij zich te laat gerealiseerd dat hij op het verkeerde perron zat en wilde hij de trein nog halen. Maar ja, wie waagt er nu zoiets? De verfilming van de eigentijdse schelmenroman *Trainspotting* had een paar jaar eerder veel aandacht getrokken. In die film springen jongens voor de kick op rijdende treinen, dus misschien had dat mijn interpretatie beïnvloed. Ook probeerde ik uit het feit dat de man weer gewoon was gaan zitten te concluderen dat er ‘dus’ niets aan de hand was. Even later stond hij echter op en begon rusteloos heen en weer te lopen. Nee hè, zou hij toch?! Op dat moment verschenen er twee spoorwegagenten beneden aan de roltrap. Ze wenkten naar de groezelige man (een dertiger zag ik nu) en brachten hem naar de hal boven in het station. De volgende ochtend hoorde ik dat hij toch voor de trein was gesprongen, anderhalf uur na deze gebeurtenis, ergens tussen Rijswijk en Delft. Het treinverkeer had die dag tot diep in de avond stilgelegen.

Die dag maakte ik deel uit van wat in de sociale wetenschap het *bystander-effect* is gaan heten, het verschijnsel dat mensen werkeloos staan toe te kijken hoe iemand wordt beroofd of verkracht. (Zie ook noot 13.) Hoe meer publiek des te kleiner de kans dat iemand ingrijpt. Vaak voel ik me vaag schuldig, wanneer de herinnering aan de man met de fladderende jas weer opkomt. De theorievorming rond het bystander-effect is uitgebreid. Er bestaan diverse verklaringen, maar ze hebben alle te maken met de ingewikkelde context van de moderne stad. Mensen proberen uit het gedrag van andere omstanders af te leiden wat er aan de hand is. Als die niet ingrijpen, is er blijkbaar geen reden om in actie te komen. Wanneer er geweld in het spel is, kan angst ook een rol spelen. Maar hier ging het om iemand die geprobeerd had voor de trein te springen en daar duidelijk niet in was geslaagd. De spoorwegpolitie heeft de man weggehaald en ver-

volgens aan zijn lot overgelaten, omdat er nu eenmaal geen reden was hem vast te houden. Eigenlijk valt dat niet goed te begrijpen. Maar zo gaat het in een liberale samenleving.

Het bystander-effect zal niet zomaar optreden in een omgeving waar men elkaar kent. Daar heeft de sociale controle in dit geval ook positieve kanten. Het is typisch iets voor de stedelijke samenleving waar honderdduizenden mensen op elkaars lip zitten, maar tegelijk ook langs elkaar heen leven. Ieder voor zich. Zo zit de stad in elkaar. En dat moet ook, want je kunt je niet met iedereen en alles bemoeien. De stad is een dynamische ruimte vol prikkels en signalen; het gaat erom alleen die prikkels op te pikken die belangrijk voor mij zijn. Komt mijn trein al, hoe laat is het, zie ik daar mijn vriend Jan lopen? De rest verdwijnt naar een neutrale achtergrond, die vooral ook neutraal moet blijven. Naarmate het drukker wordt op aarde zal dit effect vaker op gaan treden. Ook in mondiaal verband, waar de rampen in andere landen niet 'onze zaak' zijn. Hoe voller het is, des te asocialer we worden.

Eenzaamheid is de onherroepelijke keerzijde van de vrijheid. In de stedelijke samenleving komt dat des te scherper naar voren. Sociale verbanden in de stad zijn vaak zwak en wie als alleenstaande niet actief contacten organiseert, welbewust en planmatig, kan spoedig in het isolement raken. In de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw ontstonden stuurloze massa's, die in feite niets anders waren dan enorme groepen ontheemd geraakte en eenzame individuen. Deze anonieme massa's werden door het fascisme gemobiliseerd en ingezet als drijvende kracht van de totalitaire staat. Ook Stalin maakte gebruik van die massa (en Mao Zedong zou het hem nog een keer nadoen tijdens de Culturele Revolutie in de jaren zestig). Zo heeft de individualisering van na de Eerste Wereldoorlog een ontwrichtende werking gehad omdat ze

niet tot humanisering van het leven leidde, maar uitsluitend tot sociale en culturele versplintering.¹¹ Het is een scenario dat zich vandaag misschien niet meer kan ontvouwen omdat de welvaart zo is toegenomen en mensen te veel te verliezen hebben om zich te laten opzwepen. Dat neemt niet weg dat de massaliteit van de huidige wereld en het individualisme een gevaarlijk mengsel blijven. Het gevoel ergens alleen voor te staan, niemand te hebben met wie je kunt praten, kan al voldoende zijn om je te realiseren dat de stad weliswaar vol mensen is maar dat ze slechts decor zijn van je bestaan en geen wezenlijk onderdeel daarvan uitmaken. Het individualisme draagt de eenzaamheid noodzakelijk in zich. Dat kan niet anders, want als de eenling het centrum is van zijn eigen bestaan kan het daar ook erg stil worden. Vooral in de neoliberale variant van het individualisme, die hard werken en knokken voor succes hoog in het vaandel heeft, kan de mislukking schrijnend worden.

De neoliberale opvatting van wat het betekent mens te zijn is tegenwoordig dominant geworden. De versmalling van het individuele bestaan tot een egoïstisch streven naar steeds meer consumptie doet het menselijke bestaan geweld aan. Het gebod om van het leven te genieten, om vooral het (eigen) geluk na te jagen, heeft alles wat met existentieel ongemak te maken heeft verbannen naar een plaats achter de coulissen van de welvaart. De geschiedenis van het denken en de literatuur kent een lange traditie van thematisering van de eenzaamheid.¹² Maar onze huidige samenleving is dynamisch, gericht op communicatie, netwerken, overtuigingskracht, beleving en succes, niet op isolement, inertie en mislukking. Dat de eenzaamheid ook positieve kanten kent en bezinning en inspiratie kan leveren, bijvoorbeeld om de waarde van de gemeenschap te herontdekken, is een gezichtspunt dat minder in de mode is. De eenzaamheid is een gezicht van het individualisme, zoals de familie of stam van